

Tompa Andrea

Sokszor nem halunk megJelenkor
Budapest, 2023

Flavius Kyrill Blume

VILÁGOK KÖZÖTT

Tompa Andrea munkássága az utóbbi tíz évben a kortárs magyar irodalom szerves részévé vált, újonnan megjelenő kötetei az irodalmi élet kiemelkedő eseményeiként tarthatók számon. Legutóbb napvilágot látott regénye kapcsán egyes kritikusok a 2023-as év legfontosabb magyar szerzőjeként emlegették. Kötetei elsősorban a 20. századi történelmi eseményeket tematizálják, ezen belül két könyvében is – az *Omertában* és az itt tárgyalt *Sokszor nem halunk meg*ben – a múlt század negyvenes és ötvenes éveinek Erdélyébe kalauzolja az olvasót. Legutóbbi könyvében Tompa a megidézett kor számos problémáját és kihívását is előtérbe állítja: a Magyarországon és Erdélyben 1944-ben kezdődő gettósítás, illetve a kommunisták, továbbá a nácik ideológiai elképzelésébe nem illeszkedő emberek deportálása is jelentős szerepet játszik a regényben, miközben a fókuszba a holokauszt feldolgozása és ezen történelmi traumák előtérében zajló emberi sorsok kerülnek. S minthogy Tompa – különösen *Omerta* című regénye fordításának köszönhetően – német nyelpterületen is ismertté vált (2022-ben a hónap könyve is volt Németországban), megkockáztatható, hogy a *Sokszor nem halunk meg* is nagy visszhangra találna német fordításban, hiszen a regény a főszereplő élettörténete mellett számos, a holokausztirodalomból Németországban is jól ismert kérdést hoz játékba.

A regény felmutatja a német megszállás és az azt követő időszak hétköznapjait, az egyes ember szembesülését a háborúval, a deportálásokkal, valamint ezek következményeivel. Emellett az olvasó jelentős részben a főszereplő Matildot követi a felnőtté és színésznővé válás útján, és a kötet érzékletesen mutatja be személyes nehézségeit és ezen életút kihívásait a magán- és a közéletben egyaránt. A *Sokszor nem halunk meg* egyébként hasonlóan épül fel, mint a főszereplő életrajza – erről később még lesz szó. A sok személyes vonatkozás mellett azonban a szöveg egyfajta áttekintést is ad az erdélyi színházi szcena alakulásáról a negyvenes évek végén és az ötvenes években, ugyanakkor a holokausztirodalom kialakulására és a trauma első feldolgozási kísérleteire is rámutat.

Tompa Andrea prózastílusa összetéveszthetetlen. Műveit mindekelőtt a pontos karakterrajz jellemzi. Minden szereplőjének saját múltja van, illetve pontos elképzelései az életről, sőt saját nyelve és kifejezőmódja is. Míg sok irodalmi műben a szó szerinti beszéd közvetíti az említett jellegzetességeket, Tompának sikerül közvetett módon, gyakran az átélt beszéd segítségével előtérben tartani mindezt. Szinte mindig érzékelhetjük, mely szereplői nézőpontja érvényesül, akár egy helyszínen bemutatása során is. Míg az *Omertá*ban az egyes karakterek saját elbeszélése alakította ki a nézőpontokat, addig a legutóbbi könyvben egy harmadik személyű narrátor meséli a történeteket, és ebbe keverednek bele az egyes nyelvi jellegzetességek, melyek egyúttal az egyes szereplőket is jelezhetik.

Tompa Andrea legújabb könyvének cselekménye első pillantásra klasszikusnak tűnik: egy kolozsvári munkásházaspár – Nagy Ferenc (Feri) és felesége, Nagy Ferencné (Erzsi) – 1944-ben szülei kérésére befogad egy néhány hónapos zsidó gyermeket – Matildát (Matyi) –, hogy megmentse a gettósítástól és a deportálástól. Feri és Erzsi 40 év körüliek és gyermektelenek, ezért kezdetben nehezen szokják meg új lakótársuk jelenlétét az életükben. Erzsi különösen szenved, hiszen mostantól nem hagyhatja el a lakást, főleg azért, hogy elkerülje a kellemetlen kérdéseket – senki sem tudhatja meg, honnan származik valójában a gyermek. Még a saját családjának is hazudik – különösen Klára mamának, Feri édesanyjának –, hogy megvédje Matyit. Míg Feri állandóan dolgozik, Erzsi otthon marad, és főzéssel, énekléssel, mindenekelett pedig olvasással és levélírással tölti az idejét. Különösen az utóbbi két tevékenység van nagy hatással a könyv első részének stílusára. A cselekmény ezen részét négy szempont határozza meg:

Matyi története általánosságban; a gyermek neveltetése; a gyermekért és a jövőért való aggódás; és mindezek feldolgozása Erzsí családhoz és barátokhoz írt leveleiben. Az utóbbi kettő alapvetően a szülők szerepére irányítja a figyelmet. Különösen, amikor Matyi neveléséről és viselkedéséről van szó, Tompa egyszerű szavakkal és mondatokkal ír, például elmondja, hogy mit eszik, esetleg a gyerekekkel való beszélgetés jellemző fordulatait használja. Mindezt – feltehetőleg – Erzsí közvetítésén keresztül olvashatjuk. Bár ez normális esetben stílusteréshez és ezáltal az olvasó összezavarodásához vezethetne, Tompa mesterien oldja meg, hogy a különböző történetzálak és nyelvek összesimuljanak anélkül, hogy ez zavaró lenne. Inkább a lehető legrealisztikusabban ragadja meg a helyzetet, és így különösen erős atmoszférával ábrázolja az egyes szereplők mindennapi küzdelmeit.

A könyv első részének Erzsí az igazi főhőse. Az olvasó elsősorban az ő szemszögéből látja a világot, érzékeli gondjait, olvassa leveleit. Az első ötven oldal után azonban egyértelművé válik a váltás: az immár sokkal gyakrabban nevéen szólított gyermeket egyre inkább elfogadja a család, Erzsí és Feri pedig egyre jobban a szívükbe zárják őt. Különösen attól a pillanattól kezdve, hogy a háború véget ér, és világossá válik, hogy Matyi biológiai szülei valószínűleg nem térnek vissza. Ennek felismerését jelzi, hogy a házaspár úgy dönt, örökbe fogadják Matyit. Ezen a ponton indul be igazán a cselekmény, hiszen a gyermekből, aki addig passzív része volt a cselekménynek – főként a második fejezettől –, a regény főszereplője lesz. Ekkor az olvasó már körülbelül kétszáz oldalnál tart a könyvben. Ez azonban nem jelent problémát, hiszen a tulajdonképpeni előzménytörténet akár önálló könyv is lehetne.

Tompa rendszerint azzal fokozza a feszültséget, hogy akadályokat gördít szereplői útjába akkor, amikor már amúgy is nehéz a dolguk – egészen a mindenkori feloldásig, amit az olvasó megkönnyebbüléssel nyugtáz. Ehhez jön még a történelmi kontextus, amely többnyire háttérként érzékelhető: Erdély az 1940-es évek második felében. Előbb a cselekmény tényleges kiváltói, a gettósítás és a deportálások, majd a Kolozsvárt érintő támadások – különösen a vasútállomás elleni támadás – leírása kap szerepet, végül a Vörös Hadsereg általi „felszabadítás”, a háborús bűnösök elleni látványpercek és Erdély újbóli Romániához csatolása. Ennek fényében Matyi története különösen hatásos, hiszen zsidó gyerekként keresztény környezetben nő fel, kereszténynek és keresztényként nevelik – ebben elsősorban Erzsí szerepe jelentékeny. A történet ezen része azzal zárul, hogy Erzsí és Feri örökbe fogadják

Matyit, és e helyt az adoptálás folyamata mellett a házaspár szülővé válásának kicsit sem egyszerű útját is felmutatja a regény.

A második fejezet elején váltás érzékelhető az elbeszélésmódban, de megváltozik a mondatok stílusa is. Most más a perspektíva: az immár tízéves Matyi – ahogy arról fentebb is volt már szó – egyre inkább főszereplővé válik, és ezzel egyszerre változik a nyelv és a stílus. Míg a fejezet eleje még a gyermeki nézőpontra emlékeztet és a néhány oldallal korábbi korai éveket idézi, addig később már az ifjúsági kalandregények tipikus nyelvezete és nézőpontja jelenik meg, amelyhez Matyi feltűnően mély gondolatai és kezdődő konfliktusai párosulnak – az iskola, a barátok és a szülei viszonylatában. Matyi kamaszodik és elhagyatottnak, világok közöttinek érzi magát. Minderre két kijelentéséből is következtethetünk. Magányára példa az Erzsivel folytatott beszélgetésben elhangzó mondat: „Kár [...], hogy nincs barátném” (224), ami talán csak részben igaz, míg problémás identitását és önképét a következő kijelentés sejteti: „Én semmi vagyok” (229). Ez utóbbit akkor mondja, amikor Erzsivel arról vitatkoznak, hogy a kamaszlány továbbra is járjon-e templomba. Úgy tűnik, Matyit nehéz gondolatok gyötrik, amelyek közül csak néhány tudható be a pubertáskornak, a többi egészen szokatlan a korához képest. De akárhogy is, ettől fogva ő kerül a középpontba, mindennapi küzdelmei és felnövekedése szervezik a cselekményt. Az olvasó végigkísérheti őt a színésznővé válás útján, és ehhez társul a főszereplő életének alakulásával folyamatosan változó nyelvezet. Úgy is mondhatnánk, hogy felnő maga a könyv is.

A *Sokszor nem halunk meg* tulajdonképpen két, egymástól szinte független, mégis egymásra épülő történetből áll. Matyi legkésőbb a második rész közepétől veszi át az irányítást és lesz a regény központi karaktere, míg Erzsit ezt követően is fontos háttérszereplő marad. Érdekes módon Feri a könyv utolsó két részében szinte teljesen eltűnik, szinte kiíródik a szövegből. Ezek a változások felerősítik a kötet életportré jellegét. A szülők „Tilda” tinédzserkoráig játszanak fontos szerepet, a felnőtt Matild számára azonban – aki addigra színésznő lesz, és bonyolult viszonyba kerül Titivel, a rendezővel – részben elvesztik jelentőségüket. Mivel az apa szinte teljesen eltűnik, a lány Erzséhez fűződő kapcsolata válik hangsúlyossá és egyre komplexebbé. Érezzük: az anyai szeretetet mintha továbbra is meghatározná, hogy Matild nem a saját gyermeke. Ehhez kapcsolódik a holokausz túlélőinek korai és sorsdöntő története, tehát Matild adoptálás előtti családjának sokszor csak sejthető, mint ténylegesen tudott múltja.

A harmadik fejezettől Matild életének megkerülhetetlen részévé válik a már említett rendező. Titi szintén zsidó, aki a deportálások során és a lágerben elveszítette „saját történetét”, és az élethez, történelemhez, traumához való viszonya sok esetben alakítja a főhős sorsát. A Matildot meghatározó sötétséget Tompa nem a főhős tetteiben, hanem elsősorban az őt körülvevő csendben mutatja meg. A nehéz örökséggel való szembenézésre végül a negyedik fejezetben kerül sor: Matild, hogy feldolgozza saját múltját, színdarabot rendez egy német koncentrációs táborról. A legsebezhetőbb formájában nyílik meg a nézők előtt, saját zsidó identitását viszi színre, és talán ebben a monodrámában találja meg igazán önmagát.

Lényeges kiemelni, hogy a harmadik és a negyedik fejezetben az olvasó a holokausztirodalom korabeli alakulását is megismerheti. Matild előadása elsősorban az erdélyi holokauszt-túlélő, Harsányi Zimra szövegeire és visszaemlékezéseire épül. Harsányi 1966-ban Budapesten megjelent *A téboly hétköznapjai* című könyve Anne Frank világhírű naplója párjának is tekinthető. A Németországban és Franciaországban Ana Novac néven ismert Harsányi kötete 1967-ben látott napvilágot németül, *Die schönen Tage meiner Jugend* címmel. A naplók és visszaemlékezések a holokausztirodalomnak olyan kategóriái, amelyek annyira jellemzők a korai évekre, és mégis gyakran feledésbe merülnek: első kézből származó beszámolók, amelyek a lágerben töltött idő alatt vagy nem sokkal a szabadulás után íródtak. Ez a Tompa-regény egyik jelentős érdeme: a korai emlékeket és azok feldolgozását visszahozza az olvasó kollektív emlékezetébe.

A négy nagy fejezetben (*Megérkezés, Menekülés, Felkészülés, Katasztrófa*) az olvasó egy zsidó gyermek sorsfordító életútját követheti nyomon, akit – hogy megmeneküljön – kiszakítanak a saját életéből, és egy teljesen új „élet” adatik meg számára, melyben az út- és identitáskeresés, a múlt megismerése és megértése jelentik a tényleges kihívást.

Összességében elmondható, hogy a regénynek két hangsúlyos rétege van: a személyes, amelynek köszönhetően az olvasó megismeri Matyi/Matild életét, illetve az a szint, amely a különböző szövegek – különösen a felhasznált holokausztirodalom – feldolgozásának kontextusát és diskurzusát világítja meg. Ezek azonban nem párhuzamosan futnak egymással, hanem szervesen összekapcsolódnak, és végső soron ez teszi magával ragadó élménnyé a regényt.